

Ks. Stanisław Adamiak

Pontificia Università Gregoriana, Roma

7 (2014) 1

ISSN 1689-5150

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2014.005>

Żydzi w rzymskiej Afryce Północnej*

Jews in Roman North Africa

Słowa kluczowe: Żydzi; Afryka Północna; Cesarstwo Bizantyńskie; Justynian; Augustyn; Maksym Wyznawca; *Doctrina Jacobi nuper baptizati*; podboje Arabów; Berberowie; Kahina; przymusowy chrzest.

Keywords: Jews; North Africa; Byzantine Empire; Justinian; Augustine; Maxim the Confessor; *Doctrina Jacobi nuper baptizati*; Arab conquest; Berbers; Kahina; forced baptism.

Streszczenie. Artykuł wymienia dostępne źródła potwierdzające obecność żydowską w rzymskiej Afryce Północnej, m.in. archeologiczne, takie jak synagoga w Naro (Hammam-Lif). Omówione zostają wzmianki autorów chrześcijańskich, takich jak Tertulian i Augustyn (zwłaszcza jego *List 8**). Zaznacza się pogorszenie sytuacji Żydów w Afryce bizantyńskiej, od postanowień Noweli 37 z 535 roku po przymusowy chrzest w Kartaginie w 632 roku, opisany przez Maksyma Wyznawcę i autora *Doctrina Jacobi nuper baptizati*. Na koniec omówiono zagadnienia judaizmu Berberów i ich oporu przeciw najazdowi muzułmańskiemu, unieśmiertelnionemu w legendzie królowej Kahiny.

Abstract. The article surveys the evidence for the existence of the Jewish diaspora in the Roman North Africa. The archaeological sources, such as the synagogue of Naro (Hammam-Lif) are briefly discussed. The evidence of Christian authors, such as Tertullian and Augustine (especially his *Letter 8**), is analysed. The deterioration of Jewish status in Africa after the Justinian reconquest is noted, as proved by the terms of Novel 37 and the descriptions of the forced baptism in Carthage in 632 (Maximus the Confessor and *Doctrina Jacobi nuper baptizati*). The article ends with the discussion of the problem of judaizing Berbers and their resistance to the Muslim conquest, as immortalised in the history and legend of Kahina.

---

* Publikacja powstała w ramach grantu „Listy św. Augustyna w perspektywie interdyscyplinarnej”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (2012/05/B/HS2/04106).

Stała obecność diaspory żydowskiej na kontynencie afrykańskim sięga końca epoki królów, czego dowodzi istnienie już w szóstym wieku przed Chr. na wyspie Elefantyna na Nilu judejskiej kolonii wojskowej, włącznie ze świątynią poświęconą JHWH¹. Głównymi terenami osiedlania się Żydów w Afryce były od zawsze przede wszystkim Egipt i Cyrenajka, tam też doszło w latach 115–118 po Chr. do wielkiego powstania żydowskiego, pozostającego w historiografii w cieniu wojen toczonych w samej Palestynie w latach 66–70 i 132–135². Także np. w *Dziejach Apostolskich*, w swoistym „katalogu diaspory” w dzień Zesłania Ducha Świętego, wymienieni są tylko Żydzi „z Egiptu i tych części Libii, które leżą blisko Cyreny” (Dz 2, 10). Nie ma natomiast mowy o Afryce w znaczeniu rzymskim – prowincjach położonych na północnym zachodzie kontynentu, ze stolicą w Kartaginie. Żydzi mieszkali jednak w starożytności również i tam, świadectwa dowodzące tego nie są liczne, ale wystarczające do jednoznacznego stwierdzenia tego faktu. Pewnych źródeł dotyczących diaspory żydowskiej w Afryce Północnej jest niewiele, historyk musi próbować korzystać także z późniejszych kronik arabskich, legend i tradycji ustnych³.

1. Źródła

Tematem obecności i wpływów żydowskich w Afryce zajmowali się raczej historycy późniejszych epok i etnologowie, gdyż diaspora na tych terenach dotrwała aż do dwudziestego wieku, kiedy to powstanie państwa Izrael i wojny żydowsko-arabskie spowodowały masową emigrację (dzisiaj niewielkie wspólnoty żydowskie obecne są tylko w Tunezji na wyspie Dżerba i w Maroku)⁴. Historia Żydów w Afryce Północnej to też czasem dzieje swoistej symbiozy z islamem, np. z sektą ibadytów (odłam charydytów – jednego z trzech głównych

---

¹ M. Liverani, *Oltre la Bibbia*, s. 240–242. Zob. szerzej J.M. Modrzejewski, *The Jews of Egypt*.

² Zob. N. Slouschz, *Judéo-Hellènes*, s. 60–61.

³ Najnowszy przegląd całości zagadnienia: S.C. Mimouni, *Le judaïsme ancien*, s. 761–768. Warto też zobaczyć: H.Z. Hirschberg, *A History of Jews*; G. Camps, *Réflexions sur l'origine*; C. Gebbia, *Le comunità giudaica*; Y. Le Bohec, *Bilan des recherches*; D.J. Schroeter, *La découverte des Juifs berbères*; M. Hadas-Lebel, *Les juifs en Afrique romaine*. Wartościowe omówienie: C. Setzer, *Jews, Jewish Christians*. Pewnych informacji dostarcza też H. Solin, *Juden und Syrer*, zwłaszcza s. 770–779.

⁴ Zob. S. Reeva Spector, M.M. Laskier, S. Reguer (eds.), *The Jews of the Middle East*, s. 431–471.

nurtów islamu, obok sunnityzmu i szytyzmu), której badaniom wiele czasu poświęcił wybitny polski orientalista Tadeusz Lewicki⁵.

Nie posiadamy literatury żydowskiej pochodzącej z terenu Afryki Północnej. Talmud wymienia co prawda kilku rabinów, którzy mogliby tam mieszkać, nie jesteśmy jednak pewni wartości tych informacji, ani nawet tego, czy chodzi tam o Kartaginę, czy o Kartagenę w Hiszpanii⁶. Dowody na obecność diaspory w Afryce znajdujemy jednak w tekstach autorów chrześcijańskich pochodzących z tego regionu, takich jak traktaty *Adversus Iudaeos* Tertuliana (początek trzeciego wieku) i pisma Augustyna (przełom czwartego i piątego wieku)⁷. Jak zwykle, niepodważalnych informacji dostarczają nam też źródła prawne – w Kodeksie Teodozjańskim i Kodeksie Justyniańskim znajdujemy trzynaście tekstów, które wprost odnoszą się do Żydów afrykańskich i 107 fragmentów, które mają z nimi jakiś związek⁸.

Wykopalka archeologiczne prowadzone w Tunezji i w Libii także potwierdziły obecność żydowską na tych terenach. Odkryto trzy synagogi: w Naro (dzisiejsze Hammam-Lif), w Klipei (Kelibia) i w samej Kartaginie⁹, jak również nekropolie żydowskie w Gamart (na północ od Kartaginy) i w Oea (Trypolisie)¹⁰. Dokładną analizę świadectw archeologicznych zawiera wydana kilka lat temu książka Karen Stern *Inscribing Devotion and Death*¹¹. Autorka wskazuje na różne trudności związane z tymi danymi: czasami trudno jednak rozstrzygnąć, czy dana inskrypcja ma charakter żydowski, czy chrześcijański¹², niekiedy zaś

---

⁵ Na badaniach Lewickiego (*Études ibadites nord-africaines*) opiera się w dużej mierze książka E. Savage, *A Gateway to Hell*. Zob. też P. Shinar, *Réflexions sur la symbiose*.

⁶ Talmud Babiloński: *Baba Qama* 114b, *Berakhot* 29a, *Ketubot* 27b, Talmud Jerozolimski: *Demai* 5,2, *Sabat* 16,1 i *Kilaim* 1,9. Za: J.M. Lassère, *Ubique populus*, s. 414 i C. Aziza, *Tertullian et le judaïsme*, s. 16.

⁷ Tertulian, *Adversus Iudaeos*. Zob. szerzej C. Aziza, *Tertullian et le judaïsme*; G. Otranto, *Giudei e cristiani*; B. Blumenkranz, *Augustin et les Juifs*.

⁸ Za: A. Linder, *La loi romaine*.

⁹ Synagoga w Naro jest jedyną, którą można zidentyfikować całkowicie jednoznacznie na podstawie zachowanych w niej mozaik, w tym inskrypcji: *SANCTA(m) SINAGOGA(m) NARON(itanam) PRO SALUTEM SUAM ANCILLA TUA JULIA/NA P(uella) DE SUO PROPRIUM TESLAVIT* (CIL VIII 12457a – obecnie w Muzeum Bardo w Tunisie). Niektórzy badacze postulowali także uznanie za synagogi innych konstrukcji, np. późniejszej bazyliki na forum w Lepcis Magna (J. Ward-Perkins, *Excavations in the Severan Basilica*) czy też budowli w Volubilis (E. Frézouls, *Une synagogue juive*

¹⁰ Y. Le Bohec, „Les sources archéologiques”; J. Lund, *A Synagogue at Carthage*. Nekropolia w Gamart została opisana po raz pierwszy w: A.L. Delattre, *Gamart ou nécropole juive*.

¹¹ K.B. Stern, *Inscribing Devotion and Death*.

¹² Np. Y. Le Bohec, *Inscriptions juives: inskrypcje nr 18 i 75*.

mamy do czynienia z ewidentnym synkretyzmem (np. symbol łączący krzyż z menorą)¹³. Trzeba jednak podkreślić, że od trzeciego wieku po Chr. obecność żydowska jest poświadczona przez znaleziska archeologiczne (inskrpcje z żydowskimi imionami, symbolami i przymiotnikiem *Iudaeus*, lampki dekorowane menorą) od Trypolitanii na wschodzie po wybrzeża Oceanu Atlantyckiego na zachodzie¹⁴.

2. Obecność żydowska w Afryce przed przełomem konstantyńskim

Nie wiemy, kiedy Żydzi przybyli do Afryki Północnej, nie wiemy też jaką drogą – bezpośrednio z Palestyny¹⁵, z Italii¹⁶, czy (co najmniej prawdopodobne, z uwagi na uwarunkowania transportowe) z Egiptu i Cyrenajki. Autor z dziesiątego wieku, Josippon, mówił o 30 000 Żydów przesiedlonych do Kartaginy przez Wespazjana (towarzyszy temu niewiarygodna wzmianka o podarowaniu przez cesarza Afryki Tytusowi)¹⁷. Niektórzy badacze przenoszą przybycie Żydów do Afryki Północnej dopiero na drugi wiek po Chr.¹⁸

W każdym razie na przełomie drugiego i trzeciego wieku Żydzi byli już na pewno w Kartaginie obecni i prowadzili aktywny prozelityzm¹⁹. Wiemy to z dzieła *Adversus Iudaeos* Tertuliana. Powodem jego napisania było „wydarzenie niedawne”: dyskusja między chrześcijaninem a żydowskim prozelitą, która trwała cały dzień bez widocznego efektu²⁰. Obecność wspólnoty żydowskiej w Kartaginie pojawia się też w tle innych dzieł Tertuliana. Dwukrotnie przytoczony jest przykład *bestiariusza* z kartagińskiego cyrku, Żyda-apostaty, który obnosił po mieście figurę osła z podpisem *Deus christianorum onocoetes* („Ośli

¹³ K. Stern, *Inscribing Devotion and Death*, s. 269.

¹⁴ Ibidem, s. 92–93.

¹⁵ Y. Le Bohec, „Bilan des recherches”, s. 559.

¹⁶ J.M. Lassère, *Ubique populus*, s. 421.

¹⁷ Za: C. Setzer, *Jews, Jewish Christians*, s. 188.

¹⁸ W. Horbury, *Jewish and Christian Origins*.

¹⁹ Co do generalnej dyskusji nt. zasięgu i znaczenia prozelityzmu żydowskiego w tym czasie, kwestionowanego przez niektórych badaczy, zob. M. Goodman, *Mission and Conversion*, s. 129–153; W.G. Braude, *Jewish Proselyting*; J.B. Bamberger, *Proselytism in the Talmudic Period*.

²⁰ Tertulian, *Adv. Iud.*, I 1. Tertulian wspomina jednak także miejscowych Żydów, którzy przeszli na chrześcijaństwo: *Adv. Iud.*, IX 3.

Bóg chrześcijan”²¹. Tertulian widzi w synagodze wylęgarnię wszelkich antychrześcijańskich potwarzy²², określa Żydów jako wrogów szczególnych, bo niejako „domowych”, żołnierzy najemnych²³. Kilkadziesiąt lat później Cyprian widzi w Żydach współodpowiedzialnych razem z poganami za prześladowanie chrześcijan w roku 250²⁴.

Tertulian przekazuje nam też informacje o języku Żydów afrykańskich. Według niego zbierają się co sobota, by czytać Biblię „w swoim języku” – chodzi tu więc chyba o hebrajski, nie aramejski²⁵. Wspomina też, że kartagińscy Żydzi określali chrześcijan mianem „nazareńczyków”²⁶.

Ostrą krytykę tych, którzy żyją w rozdzieleniu między Kościołem a synagogą, zawierają niektóre z wierszy Komodiana – poety, którego miejsce i czas działalności są trudne do ustalenia, najczęściej przyjmowana jest jednak właśnie Afryka trzeciego wieku, niektórzy (np. Jean Daniélou) uważają, że Komodian sam był pochodzenia żydowskiego, a jego pisma, w tym poemat *O dwóch ludach* (*De duobus populis*) mają charakter judeochrześcijański²⁷.

3. Relacje między chrześcijanami a Żydami w cesarstwie chrześcijańskim

O obecności Żydów w Afryce chrześcijańskiej, na przełomie czwartego i piątego wieku, dowiadujemy się najwięcej z pism Augustyna, gdzie okazjynie pojawiają się o nich różne wzmianki. W jednym ze swoich kazań biskup Hippony z radością mówi o tym, że w jego mieście, dzięki Bogu, nie ma już pogan, są już tylko sami chrześcijanie i Żydzi²⁸, z kolei w innym kazaniu daje mieszkańcom Hippony jako przykład obywateli pobliskiej miejscowości Simithus, w której podobno nikt już nie chodził do teatru – ani plebejusze, ani bogacze, ani Żydzi²⁹.

²¹ Tertulian, *Apologeticum*, XVI 12, *Ad nationes*, I 14,1.

²² Tertulian, *Ad nat.*, I 14.

²³ Tertulian, *Apologet.*, VII 3.

²⁴ Cyprian, *Ep.* 59,2.

²⁵ Tertulian, *Apologet.* XVIII 6,9.

²⁶ Tertulian, *Adversus Marcionem*, IV 8,1. Zob. szerzej W.H.C. Frend, „Jews and Christians”.

²⁷ Komodian, *Instructiones*, I 24.37 („Inter utrumque viventibus”, „Qui iudaeidiant fanatici”). Nt. Komodiana zob. J. Daniélou, *The Origins of Latin Christianity*, s. 99–125.

²⁸ Augustyn, *Sermo* 196,4.

²⁹ Augustyn, *Sermo* 301A (Denis 17), 9.

Jeden z listów Augustyna odnalezionych kilkadziesiąt lat temu przez Johannesa Divjaka dostarcza nam wiele informacji na temat codziennych relacji między dwiema wspólnotami. Pewien Żyd, Licyniusz (typowo rzymskie imię pokazuje daleko posunięty stopień asymilacji, częsty w tym czasie w Afryce³⁰), poskarżył się Augustynowi na biskupa bliżej nieokreślonego miejsca, Wiktora. Licyniusz pokazał biskupowi Hippony dokumenty dowodzące, że kupił od swojej matki jakieś pola i podarował je swojej żonie. Tymczasem później Wiktor kupił od matki Licyniusza cały jej majątek, wyrzucając następnie jej syna ze wspomnianych pól. Augustyn radzi Wiktorowi oddać te posiadłości Licyniuszowi i zażądać zwrotu kosztów od jego matki, gdyż inaczej Licyniusz będzie mógł wystąpić przeciw Wiktorowi do trybunału kościelnego (*episcopale iudicium*) i uzyskać, zgodnie z prawem rzymskim, decyzję o *evictio*. Sprawa mogła mieć jednak drugie dno: Licyniusz sam powiedział Augustynowi, że jego matka mogła się na niego skarżyć biskupowi (!) i działania tego ostatniego miały na celu ukaranie go. Licyniusz tłumaczy jednak, że wykroczeń (*iniuria*) wobec jego matki dopuszczały się tylko jego żona i niewolnica. Augustyn radzi więc jeszcze raz Wiktorowi, by nie mieszać spraw majątkowych z „prawem rodzinnym” – co do tego drugiego należy po sprawdzeniu faktów wychłostać Licyniusza w obecności jego matki (na co ten już się z góry zgodził) lub też kazać jemu samemu wychłostać swoją żonę i niewolnicę³¹.

Zgodnie z konstytucją z 11 grudnia 411 roku sprawy przeciwko biskupom musiały być sądzone przez innych biskupów³², dlatego też pewnie Licyniusz w ogóle zwrócił się do Augustyna. Sprawy między Żydami (a taką była przecież *iniura* wobec matki Licyniusza) powinny być jednak sądzone przez sąd żydowski³³. Licyniusz zgodził się jednak na *audientia episcopalis* Wiktora, gdyż, po pierwsze, gwarantowało mu to zwrot majątków będących przedmiotem sporu między nimi, po drugie, wyrok biskupa mógł być przypuszczalnie łagodniejszy od nakładanego przez sąd żydowski w tej sprawie.

Jak już wspomniano, pierwsza chrześcijańska wzmianka o Żydach w Afryce pochodzi od Tertuliana i przeciwstawia się przede wszystkim prozelityzmowi żydowskiemu. Dwieście lat później judaizm był najwyraźniej nadal atrakcyjny dla chrześcijan. Biskup Asellicus z Thusurus (Tozeur) skarżył się

³⁰ Stąd konieczność dodawania przymiotnika *Iudaeus* do imion, takich jak *Pomponius Restutus, Julius Anianus, Furfanius Honoratus* itd. (K. Stern, *Inscribing Devotion and Death*, s. 112–123).

³¹ Augustyn, *Ep.* 8*.

³² *CTh* XVI 2,41.

³³ Gwarantowała to konstytucja z 3 lutego 398 roku (*CTh* II 1,10) – chyba że została później odwołana, o czym nie mamy jednak żadnych informacji.

na chrześcijan chcących żyć według prawa możeszowego i nazywać się Żydami³⁴. Spośród grup o charakterze judeochrześcijańskim, sytuujących się gdzieś pomiędzy obiema wielkimi religiami, na szczególną uwagę zasługują *caelicolae*, potępieni obok przechodzących na judaizm w konstytucji cesarskiej z 1 kwietnia 409 roku; czerpali oni nie tylko ze zwyczajów chrześcijańskich i żydowskich, ale także pogańskich (przypuszczalnie ich nazwa pochodzi od kultu bogini Caelestis-Tanis)³⁵. Trzeba tu jednak przy okazji zauważyć, że kanon 89 tzw. IV synodu kartagińskiego (znanego również jako *Statuta ecclesiae antiqua*), ekskomunikujący udających się do wróżbitów i praktykujących „żydowskie przesady i święta” jest w rzeczywistości pochodzenia galijskiego, a nie afrykańskiego³⁶.

Augustyn wspomina też o jakimś czarowniku żydowskim w Uzali niedaleko Utyki, do którego udawali się również chrześcijanie, w tym jedna niewiasta z Kartaginy, „znakomita, szlachetnego rodu i małżonka szlachetnego męża” (szybko jednak większą od czarów żydowskich okazała się moc relikwii św. Szczepana)³⁷. Nie wszystkie wzmianki Augustyna o Żydach mają charakter polemiczny³⁸: w toku swojej dyskusji z Hieronimem na temat tłumaczenia Księgi Jonasza biskup Hippony przytaczał historię biskupa Oea, który zwrócił się w tej sprawie z prośbą o konsultację do miejscowych Żydów³⁹.

4. Żydzi w Afryce bizantyńskiej

Nie mamy praktycznie żadnych informacji na temat losu Żydów pod panowaniem Wandalów, natomiast ponowne opanowanie Afryki Północnej przez dowodzone przez Belizariusza siły cesarskie w 533/534 roku przyniosło im zdecydowane pogorszenie ich doli. Cesarz Justynian uzasadniał wysłanie ryzykownej ekspedycji do Afryki względami religijnymi i w odzyskanych prowincjach, rządzonych dotąd przez arian, chciał urzeczywistnić idealnie ortodoksyjny porządek. Wyrazem tego pragnienia była wydana 1 sierpnia 535 roku Nowela 37 *De Africana Ecclesia*. Zawarte w niej przepisy nakładały szereg daleko idących ograniczeń na wszystkich tych, którzy nie byli w jedności z Kościołem Katolickim. Cesarz zabraniał im m.in. posiadać własne miejsca

³⁴ Augustyn, *Ep.* 196,16.

³⁵ *CTh* XVI 8,19. Zob. też Augustyn, *Ep.* 44,13.

³⁶ C. Mounier, *Concilia Africae*, s. 342.

³⁷ Augustyn, *De civitate Dei* XXII 8,369–379.

³⁸ Szerzej nt. stosunku Augustyna do judaizmu: P. Fredriksen, *Augustine and the Jews*.

³⁹ Augustyn, *Ep.* 71,5. Hieronim, *Ep.* 112,21–22.

kultu i pochówku, tolerancja sprowadzała się do najbardziej podstawowego znaczenia tego słowa: „niech im wystarczy, że mogą żyć”⁴⁰. Wśród grup, które zostały potraktowane w ten sposób, wyszczególnieni zostali arianie, donatyści, poganie i Żydzi. Żydom zabroniono też trzymania chrześcijańskiej służby, ale ten zakaz powtarzał się już w ustawodawstwie od dawna, natomiast odebranie podstawowych wolności religijnych stawiało Żydów afrykańskich w dużo gorszej sytuacji od ich współwyznawców z reszty cesarstwa.

Trudno powiedzieć, na ile postanowienia Noweli 37 zostały wprowadzone w życie. Na pewno katolicy odzyskali mienie kościelne utracone w okresie panowania wandalskiego, egzekwowano również zakaz chrztu w obrządku ariańskim, co doprowadziło do wybuchu rebelii w Kartaginie na Wielkanoc 536 roku. Trudno natomiast powiedzieć, na ile skuteczne były zarządzenia przeciwko Żydom, nie wiemy na przykład, by zniszczeniu lub konfiskacie uległy synagogi Kartaginy – można jednak domniemywać, że nie, gdyż o takim wydarzeniu powinien nas być poinformować Prokopiusz z Cezarei, który wspomina doprowadzenie przez Justyniana do nawrócenia na chrześcijaństwo Żydów mieszkających w Borejon w Pentapolis i zamianę ich synagogi na kościoły⁴¹. Nie znajdziemy jednak u tego autora więcej informacji o podobnych zdarzeniach ani w samej Kartaginie, ani w innych miejscach Afryki. Podobnie osamotniona jest wcześniejsza wzmianka o zamianie synagogi na kościoły pod koniec czwartego wieku w Tipasie w Mauretanii; co ciekawe, synagoga została tam wzniesiona na miejscu wcześniejszej świątyni pogańskiej⁴².

Za czasów Justyniana Afryka nie jest jedynym miejscem, w którym stosunki chrześcijańsko-żydowskie ulegają pogorszeniu – wpływa na nie także powstanie Samarytan w samej Palestynie⁴³ oraz tragiczne wydarzenia z południowej Arabii, gdzie po wymordowaniu przez Żydów chrześcijan z Nadżranu w 523 roku wyprawę odwetową podjął, z pomocą rzymską, król Etiopii⁴⁴. Wydana w 553 roku Nowela 146 ogranicza wolność kultu żydowskiego na terenie całego cesarstwa, zalecając czytanie w synagogach Biblii w przekładzie Septuaginty i zakazując czytania *Miszny* (w zamyśle miało to ułatwić Żydom zrozumienie prawdziwości chrześcijaństwa)⁴⁵. Pod koniec szóstego wieku odnotowujemy pierwszą próbę przymusowego chrztu Żydów z zarządzenia ce-

⁴⁰ *Sufficit eis vivere* (Novella 37, 6).

⁴¹ Prokopiusz, *De aedificiis*, VI 2,22–23.

⁴² *Passio Sanctae Salsae*, 3.

⁴³ Jan z Nikiu, *Chronicon*, 93,4–9, 94,17.

⁴⁴ Zob. J. Beaucamp, F. Briquel-Chatonnet, C.J. Robin (red.), *Le massacre de Najrân*.

⁴⁵ Zob. A.M. Rabello, *Justinian and the Revision*.

sarskiego⁴⁶. Przedtem do takich zdarzeń dochodziło w królestwach Franków⁴⁷ i Wizygotów⁴⁸; praktykom tym zdecydowanie przeciwstawiał się papież Grzegorz Wielki⁴⁹. Omijam tu wcześniejsze wydarzenia z Minorki z 418 r., gdzie do przejścia synagogi i przymusowego nawrócenia Żydów doszło pod wpływem presji biskupa i ludności chrześcijańskiej, ale nie na rozkaz władzy państwowej⁵⁰.

Do dalszego zaognienia sytuacji dochodzi jednak w drugiej dekadzie siódmego wieku, podczas wielkiej wojny perskiej. Żydzi witali początkowo najeźdźców z radością, oczekując przywrócenie pełnej wolności swojej religii. Rzeczywiście, Persowie początkowo życzliwie przyjęli propozycje współpracy ze strony żydowskiej, po zajęciu przez nich Jerozolimy w 614 roku pozwolili być może nawet przez chwilę na przywrócenie kultu na wzgórzu świątynnym⁵¹. Równocześnie dochodziło do licznych aktów przemocy wobec chrześcijan – Teofanes podaje, przypuszczalnie z pewną przesadą, że w samej Jerozolimie zginęło ich z rąk Żydów ok. 90 tysięcy (choć proponowano im ocalenie życia za cenę przejścia na judaizm)⁵².

Miodowy miesiąc między Persami a Żydami nie trwał długo, a co gorsza dla tych drugich, dzięki Herakliuszowi szala losów wojny zaczęła się przechylać na stronę Rzymian. Po zakończeniu kampanii w Iranie zwycięski cesarz udał się w 630 roku do Palestyny, aby złożyć w Jerozolimie z powrotem odzyskane relikwie Krzyża i aby podziękować tam Bogu za ocalenie Cesarstwa, ale także po to, by ukarać tych, którzy wystąpili przeciwko niemu w ostatnich latach. Żydom zakazano zbliżać się na odległość trzech mil do świętego miasta⁵³. Teofanes opisuje też, jak po drodze do Jerozolimy Herakliusz „uczynił chrześcija-

---

⁴⁶ Jan z Nikiu, *Chron.*, 99,1–2. Polecenie wydał bratanek cesarza, Domicjan, biskup Meliteny.

⁴⁷ Grzegorz z Tours, *Historia Francorum* V 11; VI 17.

⁴⁸ Izydor z Sewilli, *Historia Gothorum*, 60. Zob. np. S. Katz, *The Jews in the Visigothic*; B. Blumenkranz, *Juifs et chrétiens*, s. 105–134. Kanon 57 IV synodu w Toledo (633 r.) zabraniał przymusowych chrztów, ale równocześnie zakazywał Żydom ochrzczonego w ten sposób za czasów króla Sisebuta powrotu do swojej religii (J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum*, t. 10, kol. 633).

⁴⁹ Grzegorz I, *Ep.* I 45.

⁵⁰ Zob. Severus of Minorca, *Letter on the Conversion*.

⁵¹ G. Greatrex, S.N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, t. 2, s. 190–193, 302, zawiera przegląd źródeł dotyczących upadku Jerozolimy w 614 r. z zaznaczeniem, że wyolbrzymiają one udział Żydów w tych wydarzeniach.

⁵² Teofanes, *Chronographia*, AM 6106. Strategios, *Expugnationis Hierosolymae*, 10–11.

⁵³ Teofanes, *Chron*, AM 6120.

nina” z goszczącego go Żyda⁵⁴, nie wspomina natomiast o zarządzeniu przez cesarza masowego przymusowego chrzczenia Żydów. Takie rozporządzenie musiało jednak być wydane, przekazuje je bowiem kronika Pseudo-Fredegarda (według którego król Franków Dagobert przymusił w swoim państwie Żydów do chrztu pod wpływem poselstwa Herakliusza, informującego, że nastąpiło to już w Cesarstwie)⁵⁵, mówi o nim również Michał Syryjczyk⁵⁶, mamy je także potwierdzone przez dwa niezależne od siebie źródła, oba odnoszące się właśnie do Afryki.

Pierwszym z nich jest zakończenie jednego z listów Maksyma Wyznawcy – chodzi o list 8, skierowany najprawdopodobniej do biskupa Jana z Czyzyku. Interesujący nas fragment zachował się jednak tylko w kilku rękopisach i został wydany dopiero w 1937 roku przez Roberta Devreese. Podajemy w związku z tym jego tłumaczenie:

Opowiem krótko o tym, co tu się ostatnio zdarzyło, abyście i wy to wiedzieli, czcigodni ojcowie. Błogosławiony sługa Boży, ze wszech miar godny pochwały nasz eparcha, wróciwszy z królowej miast [Konstantynopola], na rozkaz naszych najpobożniejszych cesarzy, w całej Afryce uczynił chrześcijanami wszystkich Żydów i Samarytan, zarówno tutejszych, jak i przybysz, z ich żonami, dziećmi i domownikami, w sumie wiele miriad dusz, prowadząc ich do najświętszego chrztu w dzień świętej Pięćdziesiątnicy, po rozpoczęciu piątej indykcji.

Słyszę, co się dzieje w całym państwie rzymskim, jestem tym przerażony i cały drżę. Przerażony jestem przede wszystkim tym, że tak wielki sakrament będzie znieważony przez udzielenie go osobom nieprzygotowanym do przyjęcia nauki wiary. Po drugie, widzę, że ich dusze są w niebezpieczeństwie, bo mając w sobie w głębi odziedziczony po przodkach gorzki korzeń niewiary i odcinając się od światła łaski, mogą zostać ukarani dużo bardziej surowo za ponowne popadnięcie w ciemności niewiary. Po trzecie, pamiętając o odstępstwie zapowiedzianym przez świętego apostoła [2 Tes 2, 3], boję się, żeby nie zaczęło się ono od zmieszania się ich z ludem wierzącym, co pozwoli im na rozprzestrzenianie złych ziaren zgorzienia przeciw naszej świętej wierze wśród ludzi niczego nie podejrzewających; jest to jasny i niezaprzeczalny znak końca, o którym rozprawiają wszyscy⁵⁷.

Relacja Maksyma jest całkowicie wiarygodna, gdyż trudno tego autora podejrzewać o sympatię do Żydów, był do nich nastawiony zdecydowanie ne-

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Pseudo-Fredegard, *Chronicae*, IV 65.

⁵⁶ Michał Syryjczyk, *Chronicon*, XI 4.

⁵⁷ R. Devreese, *La fin inédite* (tł. własne). Przypuszczalnie ten fragment listu został opublikowany wcześniej przez S.L. Epifanowicza w Kijowie w 1917 roku, ale ślad po tej publikacji zaginął (zob. J. Starr, *St Maximos*).

gatywnie (widząc w nich przyczynę wszystkich nieszczęść, włącznie z inwazją arabską⁵⁸), nie zgadzał się jednak z chrzczeniem ich na siłę, wskazując na nieskuteczność tego rozwiązania i płynące stąd jego zdaniem niebezpieczeństwa dla chrześcijaństwa; jak widać w przytoczonym tekście, Maksym był skłonny uznać wydarzenia z Kartaginy za zwiastun nadejścia końca świata. Wspomniana przez Maksyma Pięćdziesiątnica przypadała na 31 maja 632 roku, datę tę mniej więcej potwierdza nasze drugie źródło, którym jest *Doctrina Jacobi nuper baptizati* („Nauczanie niedawno ochrzczonego Jakuba”)⁵⁹. Opisana tam jest najpierw scena dyskusji starszyny żydowskiej Kartaginy z prefektem Jerzym, po której – zgodnie z rozkazem Herakliusza – następuje chrzest. Jej zapis przypomina akta pierwszych męczenników chrześcijańskich, z tym samym podkreśleniem przez reprezentantów władzy niemożności rozdzielenia posłuszeństwa religijnego od lojalności politycznej (deklarowanej przez niewyznających religii państwowej):

Jerzy zapytał: Czy nie jesteście sługami cesarza? Lojalnymi poddanymi?

Odpowiedzieliśmy zgodnie: Tak, to prawda, wszyscy jesteśmy sługami najjaśniejszego króla.

Jerzy powiedział: Król chce, żebyście zostali ochrzczeni.

Gdy usłyszeliśmy te słowa, bardzo się przestraszyliśmy i nikt z nas nie miał odwagi, by cokolwiek powiedzieć.

Jerzy zapytał się: Dlaczego milczycie? Dlaczego nie odpowiadacie?

Jeden z nas, imieniem Jonasz, odpowiedział mu: Niczego takiego nie zrobimy, bo czas świętego chrztu jeszcze nie nadszedł.

Gdy Jerzy to usłyszał, oburzył się i uderzył go. Potem dodał: nie jesteście wiernymi poddanymi, bo nie jesteście posłuszni waszemu panu.

Odeszliśmy bardzo przestraszeni, nie wiedząc, co odpowiedzieć. Jerzy nakazał nasz chrzest wbrew naszej woli. Potem zostaliśmy ochrzczeni wbrew naszej woli. I tak pozostaliśmy w wielkim smutku⁶⁰.

Bohater opowieści, tytułowy Jakub, Żyd pochodzący ze Wschodu, jest już w tym momencie przekonanym chrześcijaninem i jego „nauczanie” jest właśnie wprowadzaniem w tajniki nowej wiary ochrzczonej siłą ziomków, choć sam też stał się chrześcijaninem wbrew swojej woli, niejako przez przypadek:

---

⁵⁸ Zob. Maksym, *Ep.* 14.

⁵⁹ Jakub opuścił Kartaginę 13 lipca „siódmej indykcji”, czyli najpewniej roku 634 (*Doctr. Jac.*, V 20).

⁶⁰ *Doctr. Jac.*, I 2 (z uwagi na lakunę w tekście greckim podaję tekst za francuskim tłumaczeniem z wersji arabskiej).

Przybył do Kartaginy w Afryce [...] i przypadkiem odkrył, że Żydzi są chrześceni. Aby nie zostać ochrzczonym, zrobił z siebie chrześcijanina, jak powiada, przysięgając na Chrystusa i na Świętą Maryję, tak jak to już przedtem udawał na Wschodzie⁶¹.

Udawanie skończyło się, gdy nasz bohater potknąwszy się na ulicy wydał głośny okrzyk „Adonai, Boże mój, ocal mnie!”, po czym został zatrzymany i wtrącony do więzienia, gdzie trzymano go przez sto dni, usiłując uzyskać jakąś formę zgody na chrzest, po czym ochrzczono go pomimo braku tej zgody⁶². Co by nie sądzić o autentyczności tej historii, *Nauczanie Jakuba* jest odpowiedzią na realny problem: ochrzczeni siłą Żydzi znaleźli się w swoistym międzywyznaniowym *limbo*, odrzuceni przez swoich ziomków i nieprzyjęci przez wątpiących w szczerść ich intencji chrześcijan; ten problem widział już wcześniej Grzegorz Wielki, postulując zapewnienie takim „przymusowym” neofitom odpowiedniej katechezy⁶³.

Dlaczego wiemy o przymusowych chrztach tylko w Afryce? Czy po prostu brakuje nam źródeł, czy też rozporządzenie Herakliusza nie było przekazane gdzie indziej, czy może administracja w Afryce okazała się najbardziej gorliwa? To ostatnie wytłumaczenie wydaje się prawdopodobne, urzędnicy cesarscy w Kartaginie, w pełnej harmonii z duchownymi, takimi jak Maksym Wyznawca, starali się wymusić całkowitą ortodoksę chalcedońską. Mniej więcej równoległe z przymusowym chrztem Żydów wystąpiły represje wobec monofizycznych uciekinierów z Egiptu. Kilkanaście lat później opozycja wobec monoteletyzmu miała doprowadzić egzarchę Afryki do jawnego buntu przeciwko cesarzowi. Jedna wzmianka z *Nauczania Jakuba* wskazywałaby też, że Afryka była w latach trzydziestych siódmego wieku dla Żydów miejscem szczególnie niebezpiecznym: Jakub, udając się do Kartaginy jako kupiec, uzyskał od właściciela swojego towaru list polecający, aby „w Afryce jako Żyda nie aresztowano go i nie traktowano źle”⁶⁴.

Wydarzenia te giną jednak w cieniu „wielkiej historii” politycznej – najazdów arabskich; późniejsza legenda przypisywała zresztą niechęć Herakliusza wobec Żydów astrologicznym przepowiedniom głoszącym, że zgubą Cesarstwa będą „obrzezani” – cesarz mógł więc pod koniec życia zastanowić się, że chodziło jednak o synów Izmaela, a nie Izaaka⁶⁵. W każdym razie druga połowa siódmego wieku upłynęła w Afryce Północnej na ostatecznie nieudanej obro-

⁶¹ *Doctr. Jac.*, V 20 (tł. własne).

⁶² *Doctr. Jac.*, I 3.

⁶³ Grzegorz I, *Ep.* I 45.

⁶⁴ *Doctr. Jac.*, V 20.

⁶⁵ G. Dagron, *Introduction*, s. 33.

nie przed muzułmanami. Obrona ta przynajmniej czasami jednoczyła Rzymian i Berberów, wyznawców Chrystusa, bóstw plemiennych, ale i judaizmu: zarówno Żydów, jak i nawróconych na tę religię Berberów.

5. Judaizowani Berberowie i najazd arabski

Zagadnienie judaizmu Berberów do dziś jest interpretowane na różne sposoby, od minimalizowania skali zjawiska⁶⁶, aż do twierdzenia, że większość Żydów sefardyjskich tak naprawdę pochodzi właśnie od zjudaizowanych mieszkańców Afryki Północnej⁶⁷. Na przechodzenie Berberów na judaizm nie ma żadnych dowodów archeologicznych, jedynym źródłem pisanim są natomiast pisma średniowiecznych kronikarzy arabskich, wśród nich przede wszystkim autora późnego, ale zasadniczo uważanego za wiarygodnego: arabskiego historyka z XIII wieku, Ibn Khaldūna (1332–1406). Z jego pism największą uwagę uczonych przyciągnęły słynne „Muqaddima” (tłumaczone najczęściej jako „Prolegomena”, albo „Wprowadzenie do historii”), zawierające ogólne rozważania historiozoficzne⁶⁸. Ibn Khaldūn napisał też jednak, opierając się na źródłach wcześniejszych, w większości później zaginionych, *Historię Berberów*. Wspomina w niej o królowej Berberów, Kahinie, kierującej pod koniec siódmego wieku ostatnią fazą oporu przeciwko Arabom, zaznaczając równocześnie, że wyznawała religię żydowską, tak jak co najmniej kilka plemion: Nefusa, Fendelaua, Mediuna, Belhluha, Ghiatha i Fazaz⁶⁹.

Kahina jest postacią, która funkcjonuje na pograniczu historii i legendy, jest bohaterką wielu opowiadań, powieści i podań, często wykorzystywana też była propagandowo: jako przykład współpracy chrześcijan i Żydów przeciw muzułmanom⁷⁰ (najczęściej przez Francuzów w XIX i XX wieku – porównywano ją nawet do Joanny d’Arc⁷¹), jako wzór oporu Berberów przeciw najeźdźcom i kolonizatorom (przeciw Francuzom w tym samym czasie), jako model walki

---

⁶⁶ H.Z. Hirschberg, *The Problem of Judaized*.

⁶⁷ P. Wexler, *The Non-Jewish Origins*.

⁶⁸ Analizie „Muqaddimy” poświęcone są takie pozycje, jak: A. Al-Azmeh, *Ibn Khaldūn*; M. Brett, *Ibn Khaldun*; A. Cheddadi, *Ibn Khaldūn: l’homme*; K. Pomian, *Ibn Khaldūn au prisme*.

⁶⁹ Ibn Khaldūn, *Histoire des Berbères*, t. 1, s. 208.

⁷⁰ „On peut dire qu’à ce moment l’Ancien et le Nouveau Testament résistent à l’invasion du Quran” (E. Guernier, *La Berbérie, L’Islam*, t. 1, s. 251).

⁷¹ Dziewiętnastowieczny anonim wydany w Algierze: *Une Jeanne d’Arc africaine* [b.d.w.].

Żydów z Arabami (przez syjonistów), jako bohaterka feministyczna, komunistyczna lub romantyczna; istnieje też jej czarna legenda, przedstawiająca ją jako fanatyczkę powodującą niepotrzebne zniszczenia lub wręcz jako prześladowczynię Żydów⁷².

Czy informację Ibn Khaldūna o judaizmie Kahiny i innych Berberów można w ogóle uznać za wiarygodną? Samo imię królowej, oparte na semickim rdzeniu *khn* (jak hebr. *kohen* – kapłan) mogłoby to potwierdzać. O szerokiej skali prozelityzmu żydowskiego wśród Berberów był przekonany Marcel Simon⁷³. Przyjmowanie judaizmu miałoby być ułatwione legendami, które wywodziły pochodzenie Berberów od Kanaanejczyków (np. od Jaluta-Goliata, który miałby należeć do arabskiego plemienia Mudar; Prokopiusz przekazuje informacje – przypuszczalnie źle zrozumiane – o kolumnach w Tigisis upamiętniających ucieczkę do Afryki przed Jozuem, synem Nuna⁷⁴); inne tradycje ustne uważały Berberów potomków Himyarytów z południowej Arabii, lub czyniły ich praojcem syna Noego, Chama, który miałby się urodzić już w Afryce Północnej⁷⁵. Jeśli jednak te legendy w jakiś sposób sprzyjały przyjmowaniu religii żydowskiej, to w dużo większym stopniu pomagały w przyjęciu islamu, który ostatecznie stał się na tych terenach dominujący po dzień dzisiejszy.

Bibliografia

- Al-Azmeh A., *Ibn Khaldūn*, London 1982.
 Augustyn, *De civitate Dei*, wyd. B. Dombart, A. Kalb, CCL 47–48, Turnhout 1955.
 Augustyn, *Epistulae*, wyd. A. Goldbacher, CSEL 34, 44, 57, Wien 1895–1911.
 Augustyn, *Epistulae nuper in lucem prolatae*, wyd. J. Divjak, CSEL 88, Wien 1981.
 Augustyn, *Sermones*, wyd. J.P. Migne, PL 38, Paris 1865.
 Augustyn, *Sermo 301A* (Denis 17), wyd. G. Morin, *Miscellanea Agostiniana* 1, Roma 1930, s. 81–89.
 Aziza C., *Tertullian et le judaïsme*, Nice 1977.
 Bamberger J.B., *Proselytism in the Talmudic Period*, New York 1968².
 Beaucamp J., F. Briquel-Chatonnet, C.J. Robin (red.), *Le massacre de Najrân: religion et politique en Arabie du sud au VIe siècle*, t. 1–2, Paris 2007–2010.

⁷² Szczegółową analizę pośmiertnej fortuny Kahiny przeprowadził: A. Hannoum, *Post-Colonial Memories*. Rozdział tej książki dotyczący źródeł historycznych do życia Kahiny ukazał się wcześniej po francusku: A. Hannoum, „Historiographie et légende”. Najnowsze opracowanie problemu w: Y. Modéran, „Kahena”.

⁷³ Zob. szerzej M. Simon, *Le judaïsme berbère*.

⁷⁴ Prokopiusz, *De bellis*, IV 10,13–23.

⁷⁵ M. Schatzmiller, *Le mythe d'origine Berbère*, s. 147.

- Blumenkranz B., *Augustin et les Juifs*, Recherches augustiniennes 1 (1958), s. 225–241.
- Blumenkranz B., *Juifs et chrétiens dans le monde occidental. 430–1096*, Leuven 1960.
- Braude, W.G., *Jewish Proselyting in the First Five Centuries of the Common Era: The Age of the Tannaim and Amoraim*, Providence (RI) 1940.
- Brett M., *Ibn Khaldun and the Medieval Maghrib*, Ashgate 1999.
- Camps G., „Réflexions sur l'origine des Juifs des régions nord-sahariennes”, [w:] *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Paris 1982, s. 57–67.
- Cheddadi A., *Ibn Khaldûn: l'homme et le théoricien de la civilisation*, Paris 2006.
- Codex Theodosianus*, wyd. T. Mommsen, P. Meyer, Berlin 1904.
- Corpus Iuris Civilis*. III. *Novellae*, wyd. R. Schöll, G. Kroll, Berlin 1912.
- Cyprian, *Epistulae*, wyd. G.F. Diercks, CCL 3, Turnhout 1996.
- Dagron G., „Introduction à *Doctrina Iacobi nuper baptizati*”, *Travaux et Mémoires. Histoire et civilisation de Byzance* 11 (1991), s. 17–46, 231–273.
- Daniélou J., *The Origins of Latin Christianity*, London 1977.
- Delattre A.L., *Gamart ou nécropole juive de Carthage*, Lyon 1895.
- Devreesse R., *La fin inédite d'une lettre de Saint Maxime: un baptême forcé de Juifs et de Samaritains a Carthage en 632*, *Revue des sciences religieuses* 17 (1937), s. 25–35.
- Doctrina Iacobi nuper baptizati*, wyd. V. Déroche, *Travaux et Mémoires. Histoire et civilisation de Byzance* 11 (1991), s. 47–229.
- Fredriksen P., *Augustine and the Jews: A Christian Defense of Jews and Judaism*, New York 2008.
- Frend W.H.C., „Jews and Christians in Third Century Carthage”, w: *Paganisme, Judaïsme, Christianisme. Influences et affrontements dans le monde antique*, Paris 1978, s. 185–194.
- Frézouls E., *Une synagogue juive attestée à Volubilis*, w: *Acta of the Fifth International Conference of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge 1971, s. 287–293.
- Gebbia, C., *Le comunità giudaica nell'Africa romana antica e tardoantica*, *L'Africa Romana*, 3 (1986), s. 101–112.
- Goodman M., *Mission and Conversion. Proselytizing in the Religious History of the Roman Empire*, Oxford 1994.
- Greatrex G., S.N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian War*, t. 1–2, London–New York 1992.
- Grzegorz I, *Epistulae*, wyd. D. Norberg, CCL 140–140A, Turnhout 1982.
- Grzegorz z Tours, *Historia Francorum*, wyd. B. Krusch, W. Levison, MGH Scr. Rer. Mer. I/1, Hannover 1951².
- Guernier E., *La Berbérie, L'Islam et la France*, Paris 1950.
- Hadas-Lebel M., „Les juifs en Afrique romaine”, w: *Questions d'histoire. L'Afrique romaine de 69 à 439. Romanisation et christianisation*, red. B. Cabouret, Nantes 2005, s. 325–334.
- Hannoum A., *Historiographie et légende au Maghreb. La Kahina ou la production d'une memoire*, *Annales HSS* 54 (1999), s. 667–686.
- Hannoum A., *Post-Colonial Memories: The Legend of the Kahina, a North African Heroine*, Cambridge (Ma.) 2001.

- Hieronim, *Epistulae*, wyd. I. Hilberg, CSEL 54–55, Wien 1996.
- Hirschberg H.Z., *A History of Jews in North Africa. I. From Antiquity to the Sixteenth Century*, Leyde 1974.
- Hirschberg H.Z., *The Problem of Judaized Berbers*, *Journal of African History* 4 (1963), s. 312–339.
- Horbury W., *Jewish and Christian Origins in Roman Africa, w: The Rise and Expansion of Christianity in the First Three Centuries of the Common Era*, red. C.K. Rothschild, J. Schröter, Tübingen 2013, s. 51–69.
- Ibn Khaldūn, *Histoire des Berbères*, tł. fr. baron de Slane [wł. W. McGuckin], Alger 1852.
- Izydor z Sewilli, *Historia Gothorum*, wyd. T. Mommsen, MGH AA XI, Berlin 1894.
- Jan z Nikiu, *Chronicon*, tł. ang. R.H. Charles, Oxford 1916.
- Katz S., *The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdoms of Spain and Gaul*, Cambridge (Ma) 1936.
- Komodian, *Instructiones*, J. Martin, CCL 128, Turnhout 1960.
- Lassère J.M., *Ubique populus. Peuplement et mouvement de population dans l'Afrique romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères (146 a.C.–235 p.C.)*, Paris 1977.
- Le Bohec Y., *Inscriptions juives et judaïsantes de l'Afrique romaine*, *Antiquités africaines*, 17 (1981), s. 165–207.
- Le Bohec Y., *Les sources archéologiques du judaïsme africain*, w: *Juifs et judaïsme en Afrique du Nord*, red. C. Iancu, J.M. Lassère, Montpellier 1987, s. 13–47.
- Le Bohec Y., *Bilan des recherches sur le judaïsme au Maghreb dans l'Antiquité*, w: *Espacio, tiempo y forma. II. Historia antigua* 6 (1993), s. 551–565.
- Lewicki T., *Études ibadites nord-africaines. Texte arabe avec introduction, commentaire et index*, Warszawa 1955.
- Linder A., *La loi romaine et les Juifs d'Afrique du Nord*, w: *Juifs et judaïsme en Afrique du Nord*, red. C. Iancu, J.M. Lassère, Montpellier 1987, s. 57–64.
- Liverani M., *Oltre la Bibbia. Storia antica di Israele*, Roma 2007⁶.
- Lund J., *A Synagogue at Carthage? Menorah Lamp*, *Journal of Roman Archeology. Supplement* 8 (1995), s. 7–29.
- Maksym Wyznawca, *Epistulae*, wyd. F. Combefis, Paris 1860, PG 91
- Mansi J.D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, t. 10, Florentiae 1764.
- Michał Syryjczyk, *Chronicon*, tł. fr. J.B. Chabot, t. 1–3, Paris 1899.
- Mimouni S.C., *Le judaïsme ancien du VIe siècle avant notre ère au IIIe siècle de notre ère. Des prêtres aux rabbins*, Paris 2012.
- Modéran Y., *Kahena, Encyclopédie berbère*, t. 27, Aix-en-Provence 2005, s. 4102–4111.
- Modrzejewski J.M., *The Jews of Egypt from Ramses II to Emperor Hadrian*, Princeton 1995.
- Mounier C., *Concilia Africae a. 345–a. 525*, CCL 149, Turnhout 1974.
- Otranto G., *Giudei e cristiani a Cartagine tra II e III s. L'Adversus Iudaeos di Tertulliano*, Bari 1978.
- Passio Sanctae Salsae*, wyd. A.M. Piredda, Sassari 2002.
- Pomian K., *Ibn Khaldūn au prisme de l'Occident*, Paris 2006.
- Prokopiusz, *De aedificiis*, VI 2,22–23, wyd. J. Haury, Leipzig 1964.

- Pseudo-Fredegard, *Chronicae*, wyd. B. Krusch, MGH Scr. Rer. Mer. 2, Hannover 1888.
- Rabello A.M., *Justinian and the Revision of Jewish Legal Status*, w: *The Cambridge History of Judaism*, red. S. Katz, Cambridge 2006, t. 4, s. 1073–1076.
- Reeva Spector S., M.M. Laskier, S. Reguer (red.), *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times*, New York 2003.
- Savage E., *A Gateway to Hell, A Gateway to Paradise. The North African Response to the Arab Conquest*, Princeton 1997.
- Schatzmler M., *Le mythe d'origine Berbère, aspects historiques et sociaux*, Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée, 35 (1983), s. 145–153.
- Schroeter D.J., *La découverte des Juifs berbères*, w: *Relations judéo-musulmanes au Maroc: perceptions et réalités*, red. M. Abitol, Paris 1997, s. 169–187.
- Setzer C., *Jews, Jewish Christians and Judaizers in North Africa*, w: *Putting Body and Soul Together*, red. V. Wiles, A. Brown, G.F. Snyder, Valley Forge 1997, s. 185–200.
- Severus of Minorca, *Letter on the Conversion of the Jews*, wyd. i opr. S. Bradbury, Oxford 1996.
- Shinar P., *Réflexions sur la symbiose judéo-ibādite en Afrique du Nord*, w: *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Paris 1982, s. 81–114.
- Simon M., *Le judaïsme berbère dans l'Afrique ancienne*, Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses 1946, s. 1–31, 105–145.
- Simon M., *Recherches d'Histoire judéo-chrétienne*, Paris 1962, s. 30–87.
- Slouschz N., *Judéo-Hellènes et Judéo-Berberes. Recherches sur les origines des Juifs et du judaïsme en Afrique*, Paris 1909.
- Solin H., *Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, red. J. Temporini, W. Haase, seria II, tom 29/2, Berlin–New York 1983, s. 587–789.
- Starr J., *St Maximus and the forced Baptism in 632*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 16 (1940), s. 192–196.
- Stern K.B., *Inscribing Devotion and Death: Archeological Evidence for Jewish Populations of North Africa*, Leiden–Boston 2007.
- Strategios, *Expugnatio Hierosolymae A.D. 614. Recensiones arabicae I: A et B*, 10–11, tr. Iac. G. Garitte, CSCO 341. Script. Arab. 27, Louvain 1953.
- Teofanes, *Chronographia*, wyd. C. de Boor, Leipzig 1883.
- Tertulian, *Ad nationes*, wyd. E. Dekkers, CCL 1, Turnhout 1954.
- Tertulian, *Adversus Iudaeos*, wyd. E. Kroymann, CCL 2, Turnhout 1954.
- Tertulian, *Adversus Marcionem*, wyd. E. Kroymann, CCL 1, Turnhout 1954.
- Tertulian, *Apologeticum*, wyd. E. Dekkers, CCL 1, Turnhout 1954.
- Ward-Perkins J., *Excavations in the Severan Basilica at Lepcis Magna*, Rome 1951.
- Wexler P., *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews*, Albany–New York 1996.